

Paměť, trauma a paměťová studia

Josef Řídký

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
ridky.josef@gmail.com

Při recenzování antologií vždy vyvstává dilema, zdali hodnotit spíš výkon editorů, anebo samotné autorské texty, jestli se soustředit na promluvu, nebo spíš na kontext, v němž je pronesena. Pokusím se zde o obojí, v komentované antologii teoretických textů *Paměť a trauma pohledem humanitních věd* totiž oba naznačené rozměry chtít nechtě sledují týž trend a místy i naráží na obdobné potíže.

Antologie si klade za cíl „nabídnout nový, originální pohled na tematiku paměti a traumatu“, podnítit diskusi, pozvat k debatě jak veřejnost, tak „odborníky v různých oblastech humanitních věd“ (s. 7). Záleží potom na čtenářových očekáváních, je-li kniha schopna této ambici dostát, neboť celé pojetí antologie jako by sedělo na dvou židlích: na jednu stranu chce rozšířit povědomí o některých konceptech paměťových studií, uvést je ve známost; na stranu druhou potom usiluje seznámit se samotnými *memory studies* v jejich aktuálnosti, představit jak klasické texty, tak nejnovější trendy. Celé antologii je přitom nutno přičíst ke cti, že odmítá přetiskovat již přeložené, vydané a veskrze známé studie (třeba notorického Halbwachse a Norovo *Mezi pamětí a historií*)¹ a že se naopak pokouší jednak zaplňovat díry zprostředkováním důležitých a v češtině dosud nepublikovaných prací (od autorů jako Jan Assmann, Pierre Nora, Jeffrey C. Alexander, Cathy Caruthová a dalších), jednak posouvat přemýšlení o fenoménu paměti, nasvěcovat ho z nových úhlů a perspektiv. Celá antologie má tak zjevnou snahu být čtena, ne jen představovat další publikaci pro publikaci.

Kniha tedy míří jak směrem vně paměťových studií, ke čtenářům z řad různých humanitních oborů, tak i směrem dovnitř, je příspěvkem do diskuse o *memory studies* samotných. Soubor čtrnácti studií rozdělených do čtyř tematických bloků, totiž *paměť a společnost*, *paměť a trauma*, *paměť a mediální perspektiva* a *politika paměti*, nabízí vskutku široké rozpětí napříč disciplínami a klade jak otázky historické a literárněvědné, tak i etické a velmi aktuální politické. Nechci zde jednotlivě resumovat či polemizovat s každým z textů antologie, naopak využiju toho, že v celkové perspektivě má většina zde publikovaných prací spřízněná metodologická východiska a že ve svých záměrech v jistém slova smyslu konvergují. Proto se omezím na představení konceptů, které mi přijdou zajímavé či podnětné pro onu čtenářskou obec, jež stojí vně paměťových studií, a následně se zaměřím spíš na celkové pojetí antologie a na limity, které svým výběrem textů naznačuje — a to i pro paměťová studia samotná.

1 Halbwach, Maurice: *Kolektivní paměť* [1952], přel. Jasar Abu Ghosh a d. Sociologické nakladatelství. Praha 2009; Nora, Pierre: *Mezi pamětí a historií*. In: Alban Bensa (ed.): *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, Praha 1998, s. 7–31.

První blok textů, *paměť a společnost*, se věnuje pnutí mezi individuální a společenskou pamětí a jejich vzájemným vazbám. Zatímco text Jana Assmanna k problému přistupuje vzestupně, od individuální (komunikativní) paměti k paměti kulturní, přičemž se soustředí na způsoby jejího dalšího působení na společnost, Harald Welzer ve svém článku postupuje opačným směrem a mezi oběma póly rozlišuje hned sociální, autobiografickou a komunikativní paměť, přičemž klade značný důraz na přínos neurověd. Oba příspěvky přináší užitečné analytické pojmosloví, které, zvláště z historické perspektivy, umožňuje jemnější distinkce při promyšlení geneze a působení paměti ve společnosti. Zvláště text Haralda Welzera představuje výzvu praktikům orálních dějin, a to díky tomu, jak intimně propojuje společenský rámec s individuální pamětí. Orální historii tak otevírá zajímavé otázky ohledně povahy jejích pramenů, jejích zdrojů. Úvaha Pierra Nory se potom věnuje vztahu historie na jedné straně a paměti jakožto jisté sociální praxe na straně druhé, ohlašuje „světový nástup paměti“ na úkor historie. Text z tohoto oddílu i z celku knihy poněkud vyčnívá, Nora paměť nevnímá ani jako médium nebo nástroj přemýšlení o sobě a o světě, ani jako horizont nějakého historického společenství, ale spíše jako určitou společenskou a politickou strategii, zvětující krizi dnešních dnů. K této odlišnosti Norova pojetí se ještě na konci recenze vrátím, protože říká cosi podstatného i o celé antologii.

Druhý blok textů, jak název naznačuje, prozkoumává pojem *traumatu*. Oddíl otevírá přehledová a z heuristického hlediska opět velmi výživná práce Jeffreyho C. Alexandera, v níž autor provádí jednak intelektuální archeologii různých pojetí traumatu, jednak z více sociologizujícího hlediska mapuje formy a možnosti přenosu traumatu do společenské paměti; prozkoumává rozličné podoby, v nichž zde trauma působí, ať už jako součást příběhu národní viny nebo národního příkoří atp. Další studie druhého bloku potom k fenoménu traumatu přistupují z více psychologických, resp. psychoanalytických pozic. Za všechny uvedu úvahu Doriho Lauba, který historikům nabízí zkušenosti a metody psychoanalýzy pro lepší porozumění traumatickým svědectvím a událostem, ale i pro pochopení toho, jak dramaticky umí reziduální trauma v lidských kolektivech působit. Případ z Bosny, „znovu ochromené hrůzou“, kde vzpomínky na krutosti druhé světové války nevědomky prošlapaly cestu brutálně devadesátých let a kde se „horečka masakru [...]“ šířila jako nákaza, již v němé paralýze tváří v tvář opakující se historii nedokázal nikdo učinit přítrž (s. 168), je nejen výmluvným mementem, ale i ukázkou nečekané perspektivy, jakou psychoanalýza a přeneseně i paměťová studia dokáží nabídnout příliš politicky či striktně společensky zaměřeným historiografům.

Třetí blok, *paměť a mediální perspektiva*, stojí široce rozkročen nad tématy sahajícími od mediality paměti, tj. formy, jakou na sebe paměť dokáže brát, až po moment přítomnosti paměti v různých médiích — ať už v podobě literárního námětu nebo s potenciálem pramenu. Úvodní práce Astrid Erllové je opět přehledová, tentokrát nabízí literárněvědné koncepty paměti, které sdružuje do celkem pěti okruhů, sahajících od výzkumů antické mnemotechniky přes stopování literárních toposů a tvorby kánonu až po literární obrazy paměti a konečně samotné fungování literatury jakožto média spoluutvářejícího a formujícího samotnou lidskou paměť. Další práci, úvahu *Co je na obrázku špatné?* Marianne Hirschové a Leo Spitzera potom považují za velice vydařenou, a to i přesto, že není nijak zvlášť objevná. V téměř detektivní zápletce

nechává spoluautorka textu čtenáře pátrat po významu nebo původu záhadné skvrny na fotce svých rodičů, aby ho nakonec nechala rozčarovaného v kruhu matoucích vysvětlení, z nichž nelze vybrat žádné správné. Zklamáním z nemožnosti celý případ nějak uspokojivě rozuzlit si tak procházíme zkušeností, která odráží argumentační pointu celého textu — totiž že fotografie zůstávají jen nedokonalým fragmentem minulosti a na otázky, ke kterým nás provokují, nám nakonec nejsou schopné dát odpovědi.

Závěrečný blok *Politika paměti*, věnující se různým postojům, jaké k paměti a traumatu můžeme jako lidský kolektiv zaujmout, má snad největší šanci promluvit i mimo ryze humanitněvědné kruhy a zaujmout i laického čtenáře — a oslovit by ho rozhodně měl. Studie Aleidy Assmannové popisuje různé scénáře, podle kterých se může traumatizovaná, historickými křivdami rozpolcená či dlouhým stínem vlastních temných dějin pronásledovaná společnost pokusit vyrovnat se svou minulostí, nalézt znovu pevnou půdu pod nohama a společný jazyk pro potomky obětí i viníků. Assmannová mluví spíše z perspektivy západní Evropy, konkrétně z perspektivy Německa, ale všechny její postřehy lze snadno domyslet i do našeho post-komunistického kontextu. Claus Leggewie dále nabízí nový narativ pro společnou evropskou identitu, založený na sdílené zkušenosti holokaustu, konkrétně na poučení, jež nám tento historický slepý bod přináší; na etické pokoře, ke které toto i další evropská dějinná provinění motivují. Leggewie má ambici přemostit západo- a východoevropskou perspektivu, vzpomínky na sdílená selhání koncipuje v až jaspersovsky široce pojaté etice viny, takže pojme nejen historické partikularity jako kolonialismus či gulagy, ale i „věčné hříchy“ vyhánění, evropského válčení jako takového nebo fenoménu přistěhovalectví vůbec. Českému čtenáři nabízí styčnou plochu, společný jazyk, v němž může přemýšlet o vlastních nedávných dějinách v celoevropském kontextu. Závěrečná studie Andree Langenohla rozebírá etapy, jimiž si prochází postautoritářské společnosti na cestě k vyrovnání se se svou minulostí, na cestě k demokracii. A opět, čtenáři ze země, kde se s procesem vyrovnávání s vlastní minulostí nesměle přešlapuje na místě, nabízí scénáře a množství srovnávacího materiálu z celého světa, které mohou působit jako pobídka, jako memento i jako vodítko.

Všechny tyto texty mají podle mého soudu potenciál oslovit širší spektrum čtenářů a badatelů a práce z posledního bloku jsem v pokušení prohlásit za povinnou četbu. Nicméně, pomínou-li, že už sám celek antologie dává nějakou představu o podobě dnešních *memory studies*, ve svém druhém záměru, totiž představit obor paměťových studií v jeho stávajících perspektivách, už kniha tolik úspěšná není. Pokud měla tomuto účelu posloužit závěrečná série textů *Kulatý stůl*, jak je naznačeno v úvodu (s. 7–8), nejsem si jistý, zdali mu dobře prospěla. Pro nedostatek průvodního komentáře působí svou tezovitostí dost nečitelně a záhadně, ohňostroj konceptů a pojmů, k jejichž správnému čtení zde chybí nějaké vodítko, potom připomíná spíš bakalářský seminář poststrukturalismu. Stejně tak je škoda, že autorské komentáře, jež předcházejí každému z oddílů, nevěnují větší péči usazení jednotlivých textů a jejich autorů do patřičného historického a metodologického kontextu. (Na to, aby tento účel plnily, jsou úvodní texty Manfreda Weinberga a Václava Smyčky a Lucie Antoškové příliš odtaziťé a obecně pojaté; svému záměru slouží dobře, ale jako doprovodný komentář ostatních prací nefungují.) Místy mají tendenci omezit se na pouhé resumé úvah, jež následují, ale i vzhledem k tomu, že do češtiny dosud žádný z podstatných

přehledů, resp. úvodů do paměťových studií přeložen nebyl,² mohly se pokusit tuto mezeru aspoň trochu zaplnit. (Na jednu stranu chápu, že autorům průvodních studií mohlo přijít bezúčelné opakovat pro ně notoricky známé reálie *memory studies*, na druhou stranu, u kolika čtenářů předpokládají, že mají načteny Nünninga a Pethese s Ruchatzem?)

Co dále celou antologii jasně limituje — ale není to nutně chyba — je výhradní orientace na německý a angloamerický kontext. Konkrétně francouzská diskuse by mohla myšlení paměti přinést podstatně odlišnou perspektivu, jak dává tušit osamocený a koncepci celého díla se vymykající text Pierra Nory. Velkou část studií totiž charakterizuje především zřetelný příklon ke kognitivním vědám, pročež jedna část textů bezprostředně vychází z klinické psychoanalýzy, zatímco další se často odvolává k neurovědám (viz práce Erllové, Welzera a prakticky všechny texty věnované traumatu — v tomto ohledu je snímek neuronových buněk na obálce přiléhavý). Při čtení některých studií mi pak přišlo, že se se závěry kognitivních věd zachází až příliš přímočaře a doslovně, pokud rovnou neslouží jako jakýsi vágní garant celé argumentace, na něž je možno celou diskusi kdykoliv suspendovat — odkazům na „budoucí úkoly“, jež v interdisciplinárním souručenství s psychologií a neurologií jednoho dne odpoví, jak to s tou pamětí *doopravdy* je (s. 202), snad nemůžou věřit ani sami autoři. Francouzská debata je potom charakteristická více hermeneutickým přístupem; nestaví se k paměti tak frontálně, spíše se soustředí na to, jakými cestami si k ní zjednáváme přístup a ona k nám. Ke konfrontaci lze nabídnout např. myšlení traumatu a freudovského odkazu u Michela de Certeau,³ které může být svými posuny zajímavé třeba ve srovnání s textem Cathy Caruthové, a samozřejmě Paula Ricoeura, jehož *La mémoire, l'histoire, l'oubli* jeden text otištěný v časopise *Pandora*⁴ zdaleka nevyčerpává a který má co říct nejen k velké konfrontaci paměti a historie, ale i k otázce identity,⁵ která pro paměťová studia také hraje svou roli. K antagonismu paměti a historie potom zcela specificky přistupuje François Hartog z perspektivy dějinného vědomí s termínem *présentisme*.⁶

To mě přivádí k poslednímu postřehu, a totiž možná až příliš velikému významovému rozpětí pojmu paměti, jak se před čtenářem v antologii *Paměť a trauma* rýsuje. Do očí tato skutečnost bije hned v úvodním *Historickém přehledu* Manfreda Weinberga, pro kterého jsou znaky „pamětivosti“ jednou Platónovy vzpomínky na ideje, jednou biblická hermeneutika, potom ekonomie intelektuální paměti po vzniku knihtisku a hned zase nietzscheovská „škodlivá historie“, hned Proustovo rozjímání nad „*mémoire involontaire*“ nebo Warburgův *Atlas*, aby vše utnul vzpomínkovými slavnostmi při výročí holokaustu. Mezi jednotlivými body se nejspíš dá vycítit jistá spojitost na půdorysu různých způsobů aktualizace minulosti v přítomnosti, ale na to, aby byl

2 Jak si ostatně v jiném svém textu autorka jednoho z úvodních komentářů sama stěžuje, srov. Antošíková, Lucie: Zpráva o stavu hledání paměti. *Host* 30, 2014, č. 2, s. 26–29.

3 Certeau, Michel de: *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Gallimard, Paris 1987.

4 Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris 2000; týž: Paměť, historie, zapomnění, přel. Miroslav Kotásek. *Pandora*, 2012, č. 24/25, s. 161–169.

5 Ricoeur, Paul: *Soi-même comme un autre*. Seuil, Paris 1990; týž: *O sobě samém jako o jiném*, přel. Milan Lyčka. Praha, OIKOYMENH 2016.

6 Hartog, François: *Régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps*. Seuil, Paris 2003.

nějak specificky „paměťový“, je takový extenzivní seznam příliš vágní, pro sumarizaci různých projevů nakládání s minulostí zase příliš reduktivní.

Podobná schizofrenie pokračuje i v revizi českého stavu bádání *memory studies* ve studii *Paměť v Čechách*, kdy jsou předchůdci paměťových studií spatřováni jednou v pracích zabývajících se historickým vědomím, jednou ve výzkumech dějinných re-prezentací nebo historických mýtů. (Jak si vůbec paměťová studia stojí třeba k takovému *new historicism*?) Je mimochodem příznačné, že častým synonymem pro paměť je zde obrat *trvání minulosti v přítomnosti* (viz s. 39 a j.), který nezapře heideggerovský rodokmen. Ovšem přechod od paměti k dějinám není nijak triviální a podle Ricoeura se ani Husserlovi, ani Heideggerovi nepovedl uspokojivě vyřešit. Ricoeur proto nakonec zavedl pojem *dějinného vědomí*, kterým pointoval trilogii *Čas a vyprávění*,⁷ a právě v dějinném vědomí nakonec našel projev kolektivního *trvání minulosti v přítomnosti*. Ovšem dějinné, resp. historické vědomí je v textu *Paměť v Čechách* smeteno ze stolu jako příliš holistická koncepce. Od disciplíny, která má ambici zaštitit jak historické re-prezentace, tak samotné historické vědomí, formování individuální identity, textovou hermeneutiku, literární kánon, psychoanalýzu a neurologii je to přece jen trochu paradoxní tvrzení.

Skutečnost, že antologie svádí k těmto otázkám a konfrontacím, ovšem nelze považovat za chybu. Jedná se o vyhraněný a sebevědomý soubor textů, se kterým není třeba ve všem souhlasit a s nímž se dá pochopitelně silně polemizovat. Největší přínos celé knihy nakonec spatřuji v tom, že může sloužit jako užitečné východisko a příručka pro různé směry bádání a přemýšlení, obzvláště v doméně historie. Čeho si je nakonec třeba cenit obzvláště, je fakt, že *Paměť a trauma* klade množství znepokojivých otázek, z nichž některé dnes patří k těm nejpalcivějším. A takových knih nebude nikdy dost.

AD:

Kratochvil, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Akropolis, Praha 2015. 341 s.

7 Ricoeur, Paul: *Temps et récit. III. Le temps raconté*. Seuil, Paris 1985; týž: *Čas a vyprávění. III. Vyprávěný čas*, přel. Miroslav Petříček. OIKOYMENH, Praha 2007.